

Мистецтво небачення

Дарюш Толчик

Dariusz Tolczyk. «Sztuka niewidzenia. Zachód i zbrodnie komunizmu». Переклала з польської Лариса Головата за рукописом.

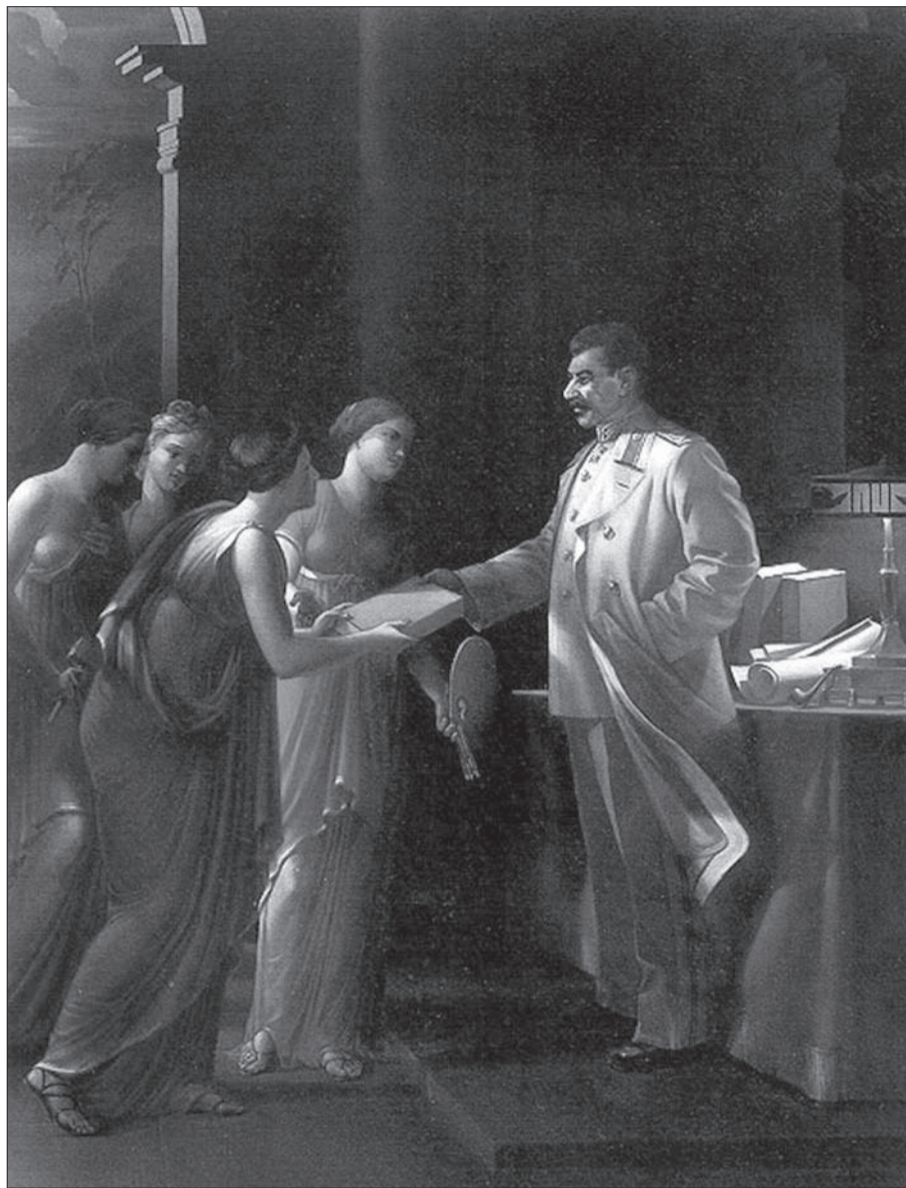
Чи є нині сенс у тому, щоби відновлювати пам'ять про тоталітарні жахи двадцятого століття – концентраційні табори, переслідування, терор і геноцид? Я часто запитую про це своїх американських студентів, і вони майже завжди відповідають ствердно. Так само завжди – принаймні декілька з них – цитують у відповідь знамениту думку Джорджа Сантаяни: «той, хто забуває жахи історії, приречений на їх повторення». Крізь ці слова Сантаяни просвічує оптимістичне, раціональне і ясне бачення історії. У ньому закладено, що людство, попри свої темні сторони, таки може вчитися на власних помилках. Це бачення здатне природним способом промовляти до моїх американських студентів на початку двадцять першого століття – і не тільки до них.

А проте докази правдивості слів Сантаяни не видаються, як дотепер, ані більш численними, ані менш дискусійними, ніж ті, що свідчать на користь цілком протилежної думки: одинока наука з історії полягає в тому, що ніхто з неї, власне, нічого не навчився. Тим, хто так уважає, не треба надовго замислюватися, щоби скласти список цілком сучасних прикладів геноциду, масової різанини, терору й рабства. Відтак вони часто доходять висновку, що найкращим способом дати собі раду з жахами історії видається якнайскоріше їх забуття. Такий спосіб мислення про людину і про історію має свою глибоко закорінену традицію. Адже не минуло і двох днів після вбивства Цезаря, як Цицерон, промовляючи в римському Сенаті, запропонував для загального добра свідомо віддати забуттю цей свіжий факт (*oblivione sempiterna delendum*). Західні мирні трактати – принаймні від часу, коли троє внуків Карла Великого ухвалили в 843 році покінчити з братовбивчими війнами – зазвичай оснащені застереженнями, які закликають забути недавнє ворогування, битви і жорстокості. Натомість ретельне відновлення тих історичних подій сприяє потраплянню до порочного кола помсти і нескінченних поракунків. Як пише Віслава Шимборська:

Ті, що знали,
про що тут ішлося,
мусять поступитися місцем тим,
що знають мало.
І менше, ніж мало.
І, врешті, зовсім нічого.

Але, пускаючи в непам'ять зло історії в ім'я майбутнього, ми одночасно силою факту забуваємо про кривди жертв. У мирних трактатах, які завершували війни між державами та народами, зазвичай згадувано також про обопільні жертви. Взаємне забуття кривд повинно, отже, бути двостороннім зреченням живих задля спільного добра. Та як можна застосувати такі рецепти проти тоталітарного зла

двадцятого століття? Тут не йдеться про взаємні жертви у битвах, тут мова про геноцид, поневолення, пригноблення і переслідування невинних людей всевладними потугами. У такому разі забуття про жертви можна вважати формою моральної співучасті з катами.

Віталій Комар, Александр Меламід. Сталін із музами (1981–1982; Музей Людвіга, Кельн)

Адже тоталітаризм винищував свої жертви якось подвійно. Усував їх зі світу фізично, а понад те намагався усунути назавжди всякий слід, всяку пам'ять про них. Колишній в'язень гітлерівського табору в Дахау згадував: «Наглядачі з СС <...> з особливою втіхою наголошували, що після війни світ і так не повірить у те, що сталося; будуть якісь чутки і домисли, проте жодних ясних доказів, значить, люди дійдуть висновку, що зло в такому масштабі було би просто неможливим»¹. Схоже явище спостерігала у сталінському Союзі Надежда Мандельштам, удова загиблого в ГУЛАГу Осипа Мандельштама: «Всі види убивць, провокаторів, стукачів мали одну спільну рису – вони не уявляли собі, що їхні жертви коли-небудь воскреснуть і заговорять. <...> Всякого, кого посилали на той світ чи в табір, вони вважали навіки вилученим із життя. Їм не спадало на думку, що ці тіні можуть встати з домовини і притягнути своїх грабарів до відповідальності». Відтак забуття жертв тоталітаризму може виглядати – і таки часто виглядає – як свого роду акт зради.

Бруно Бетельгайм, колишній в'язень Дахау і Бухенвальду, стверджував: «Якщо мовчатимемо, то виконаємо достеменно те, чого хотіли гітлерівці: вдамо, ніби нічого не скоїлося»².

Сьогодні на Заході, щойно торкаються теми злочинів нацизму, майже завжди водночас наголошують моральний обов'язок пам'ятати про них. Тут якраз панує – принаймні на рівні публічної дискусії – згода, що тільки історична пам'ять дає якусь надію

вання старших – зрештою, не особливо оригінальний і цілком безпечний, бо старші або зовсім не звертають на те ніякої уваги, або (передусім університетські професори) реагують по-блажливим усмішками. Ані молоді, ані старші не знають чи попросту не думають про те, що за тими символами і портретами приховується в підсумку не менше замордованих безбронних жертв, ніж за свастикою і зображенням Гітлера.

Чому сьогоднішній Захід такий вразливий на історичне зло нацизму і на все, що з ним асоціюється, але водночас виявляє відносно невелике зацікавлення і дуже обмежену чутливість до зла, вчиненого комунізмом? Насамперед треба зауважити, що згадка про злочини Гітлера для сучасної західної цивілізації є одночасно нагадуванням собі самим про власну моральну звиягу. Сили західного світу протистояли Гітлерові, перемогли нацизм у світовій війні і використали його ідеологію. Тому згадка про тоталітарне зло в його гітлерівському варіанті переважно є сьогодні для Заходу джерелом моральної сатисфакції. Демонстрування такої позиції нічого не вартує, а водночас є загальноочікуваним жестом, який підтверджує добре моральне самопочуття західного суспільства.

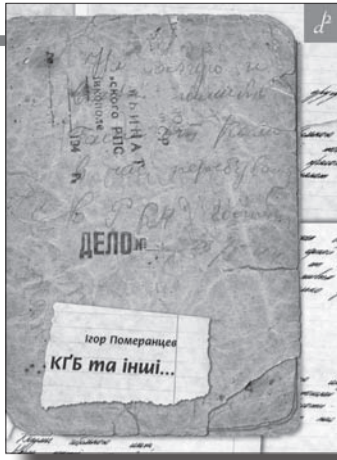
Справа виглядає цілком інакше, коли пригадати зло советського комунізму. Історія західного ставлення до советських злочинів не є такою морально однозначною. Природно, на Заході ті злочини не раз засуджували, проте ніколи не робили цього повсюдно і послідовно. Упродовж усього періоду існування советської держави численні й авторитетні еліти, які формують громадську думку, переважно знаходили ті чи інші приводи, щоб заперечити свідчення комуністичного зла, відмовлялися взяти його до відома чи ж виправдовували його. Ті еліти заперечували советські злочини, легковажили ними, виправдовували їх, натомість обривували, містифікували, підважували вірогідність свідків. Чинячи так, вони опосередковано надавали тим злочинам моральне розрешення. А підбадьорені злочинці за відсутності тиску Заходу почувалися тим більше безкарними.

Юлій Марголін, один із зацілілих в'язнів ГУЛАГу, якому вдалося виїхати з СРСР разом із польською армією генерала Андерса, 1947 року писав, що

тільки тут, серед вільних людей Заходу, я збагнув усю глибину нещастя тих, хто залишається в ув'язненні. Вийшовши за колючі дроти таборів, я зіткнувся з кам'яною стіною, що її спорудили малодушність і зрада. <...> Не раз, а десять разів я чув, що звинувачувати Советський Союз можуть тільки вороги поступу і союзники реакції. <...> І справді, достатньо згадати про жертви таборів, щоб у людей, які за кожної іншої нагоди сповнені ангельської доброти й демократичної чуйності до найменшої недосконалості світу, раптом

¹ Terrence Des Pres, *The Survivor: An Anatomy of Life in the Death Camps*, Oxford 1976, п. 35.

² Bruno Bettelheim, *Surviving*, New York 1979, п. 97.

Ігор Померанцев КГБ та інші...

Київ: Грані-Т, 2009

Ігор Померанцев – поет, есеїст, драматург, працівник радіо – народився в Чернівцях, працював у Києві аж поки у 1970-х роках не змушений був емігрувати в Західну Європу через звинувачення у дисидентській діяльності. Пише Ігор Померанцев російською, хоча стверджує, що за своє відчуття коренів завдячує саме українській мові.

Книжка «КГБ та інші...» містить дві частини: поезію та есеї – напрочуд різноманітні не тільки за жанром та стилістикою, а й за настроєм. Поезія, написана в 1970-х (у перекладі Івана Андрусика), та сучасні рефлексії (переклад Діани Ключко) об'єднані спільною темою советського дисидентства. Часом саркастична, подеколи іронічна, але повсякчас пронизлива Померанцева поезія стає елегією інтимному, кинутому на поталу вульгарності. Це цілісна картина епохи, сповненої страху, арештів, контролю за рідними, підслуховуваннями та витягуванням зізнань; епоха вульгарності та водночас байдужої лінії віленів павловичів та валеріїв ніколаєвичів – посіпак советського режиму.

Есеїстка Ігоря Померанцева доволі різноманітна за тематикою, проте завжди надивовиж відверта, інтимна та щира. Це тексти спостерегача-самітника, який веде діалог зі світом: він є не тільки уважним слухачем, а також і промовцем, адже довгі роки працює диктором на радіо, а ще розмовляє з містами...

Чуттєвість образів проймає всі тексти. Кожне місто, про яке йдеться в есеях, залишається в пам'яті кольором, звуком, особливим авторським образом. Особливу увагу привертають дивовижні есеї про Чернівці – це спогади, оповиті подитячому світлою любов'ю і відчуттями тепла, зачудування, пізнання.

Ненав'язливим, але постійно присутнім відчуттям туги просякнута в'язка, густувата, терпка Померанцева проза, адже настояна вона на добром червоному вині, п'яних пахощах абрикосового пуху та білого наливу, спрагла від сухого солонуватого повітря на Кіпрі, присмачена дивовижними одами камбалі та кефалі, обмита магнічними празькими зливами та обвітрена «за шкалою Бофорта».

Текстами Ігоря Померанцева неможливо напитися досхочу, адже вони повсякчас по-новому вражають чуттєвим захватом, багатогранністю відчуттів та почуттів, смакуванням звуку та кольору, щирим зачудуванням перед життям.

Людмила Наконечна

виросли вовчі ікла і з'явилась абсолютна глухота і черствість серця – як у відомому оповіданні Стивенсона про м-ра Джекіла та м-ра Гайда³.

Величезна більшість людей, що вижили в ГУЛАГу й опинилися у вільному світі, могли розповісти більш-менш те саме, що й Марголін.

Згадка про комуністичне зло на сьогоднішньому Заході – так само як згадка про зло гітлеризму – несе в собі заразом пригадування про позицію самого Заходу супроти того зла в час, коли воно коїлося. Те пригадування, що так морально вибудовується, коли йдеться про нацизм, у цьому випадку радше не сприяє зміцненню почуття моральної сатисфакції. У згаданому контексті, напевно, краще можна зрозуміти величезне бажання пустити в непам'ять давні події з розряду комуністичного зла. Тому також не дивно, що мої теперішні студенти, здобувши освіту в школах, де зазвичай не говорять про ГУЛАГ, Голодомор, Великий терор – здатні подеколи висловлюватися цілком промовисто щодо обов'язку пам'яті про жертви нацизму й одночасно носити сорочки із серпом і молотом.

Настав час поставити принципове питання: звідки взялася в часовому просторі двадцятого століття така позиція Заходу щодо зла комунізму – позиція, якої тепер повинні соромитися багато впливових середовищ на Заході і про яку стараються не згадувати? Варто почати від об'єктивних чинників, які торкаються самого характеру тієї правди. Не забуваймо, що війська Заходу ніколи не визволяли советських таборів, так як визволяли німецькі концентраційні табори, заставши в них і відразу ж показавши цілому світові засобами кіна і фотографії – свіжі сліди масакри: гори трупів, а також схудлих, позбавлених людської подобі в'язнів, котрих есеївці, втікаючи, не встигли вбити. Про ГУЛАГ довідувалися тільки опосередковано, з чийось розповідей. Правду про нацизм Захід, отже, міг побачити на власні очі; натомість, щоби проіннятися правдою про ГУЛАГ, треба було повірити тим, хто про неї свідчив. А щоб у щось повірити, треба цього хотіти.

Західні демократії не лише ніколи не визволяли советських таборів, але й ніколи не вели проти Советського Союзу справжньої війни, не кажучи вже про переможну війну. На противагу їм більшовицька держава була, попри всі ідеологічні декларації з одного чи іншого боку, важливим і часто цінним політичним і економічним партнером Заходу. Торгівля із Советським Союзом у тридцятих роках – а отже в часі Голодомору й Великого терору – допомогла західним країнам подолати велику економічну кризу. У 1937 році, у найкривавіший період сталінського терору, торговельний обіг між СССР і США досяг рекордної висоти, і держава Рузвельта стала найбільшим експортером товарів до держави Сталіна. У союзі зі Сталінінм ліберально-демократичний Захід пізніше перемиг Гітлера. На цій, отже, спільній перемозі постало нове почуття моральної

спільності (чи коли хтось воліє – моральної мітології) сучасного Заходу. Якщо в окремі періоди Советську Росію на Заході трактували як супротивника, то тільки в межах різних поворотів холодної війни – війни жестів і слів, а не на смерть і життя.

Про ГУЛАГ і советські злочини на Заході довідувалися тільки зі слів – чийось слів. Чийсь слова завжди можна не визнати. У часі найбільшого посилення советського терору, за панування Сталіна, одиноками свідками для Заходу були ті, кому пощастило покинути советську імперію. Але крім їхніх донесень про ГУЛАГ на Заході завжди з'являлися і діяли інші донесення, цілком протилежного змісту. Їхнім автором чи інспіратором зазвичай виявлявся советський пропагандистський апарат. Темний бік комунізму, квінтесенцією якого був ГУЛАГ, становив слабке місце цілої, спрямованої на Захід, советської пропаганди. Він був предметом найрозробленішої, найпошлідовнішої та найупертішої містифікації двадцятого століття.

Советська пропагандистська машина турботливо організувала потьомкінські вистави для житку західних гостей, часто в спеціально задля цього створених показових таборах і в'язницях. Закордонні інтелектуали, письменники, митці, журналісти, священники, політики і громадські діячі, які брали участь у тих відвідинах, зазвичай потім голосно захоплювалися ГУЛАГом у західних газетах, журналах і поширюваних у вільному світі масовими накладами книжках про Країну Советів. Їхні гротескні висловлювання можна дуже довго цитувати. У момент апогею Великого терору Ліон Фойхтвангер писав: «Повітря, яким дихають на Заході – прогниле і смердюче. <...> Людина починає дихати на повні груди, коли покидає ту отруйну атмосферу сфальшованої демократії й облудної гуманності і входить у живу атмосферу Советського Союзу» («Москва 1937»). Того ж року британський комуністичний діяч Пат Слоан, ділячись своїми враженнями від СССР у книжці під назвою «Soviet Democracy», писав про советські тюрми: «Якщо порівняти в'язниці у Советському Союзі та Великій Британії, то перші з них є місцем майже приємним». Схожу думку про советські тюрми висловив ще раніше, під час колективізації та Голодомору, Джордж Бернард Шоу. Після візиту до показової жіночої в'язниці він писав: «Жодна з тих жінок не була б у кращій ситуації, якби старалася заробити на життя, працюючи на англійській фабриці як вільна особа» («The Rationalization of Russia», 1931). А Анна Луїза Стронг, відвідавши показовий табір, цілком переконано стверджувала: «Табори праці мають високе визнання в цілому Советському Союзі як місця, де тисячі людей направилися до суспільства». Ба навіть додавала, що «советські методи перевиховання людини є такі дієві й так добре відомі, що злочинці, буває, самі звертаються за проханням прийняти їх [до ГУЛАГу]» («This Soviet World», Нью-Йорк, 1936).

Західні реакції на советський терор, злочини та поневолення завжди

містили в собі елемент вибору, що зводився до питання: вірити свідченням зацілілих жертв а чи запевненням советської пропаганди? На вибір впливали різноманітні чинники. Серед них не останню роль відігравала вірогідність кожної з тих двох взаємозаперечних версій. Однак традиційні критерії вірогідності від самого початку виявилися мало придатними для людей Заходу, навіть тих, хто не раз сумлінно намагався з'ясувати правду про більшовицький історичний експеримент. Річ у тому, що масштаб злочинів советських комуністів вийшов за будь-які межі вірогідності. Часто важко було дошукатися в тих злочинах хоч якогось сенсу, зрозуміти їх потребу чи задум. А тому нелегко було повірити і в самі злочини. Роберт Конквест помітив, що

багато хибних думок і відрухів недовіри до фактів більшовицьких злочинів поставало не обов'язково тому (і не тільки тому), що ті, хто про них промовляв чи вірив у них, були симпатиками комунізму і Советів, але просто тому, що деякі речі просто не вкладалися в голову. Вони суперечили тому, що називається тверезим глуздом. Вони виходили за межі загальноприйнятих схем, які традиційно служать критерієм вірогідності. Розповіді свідків ГУЛАГу занадто часто порушували загальноприйнятні уявлення про вірогідність і сенс.

(«Великий терор»)

Франсуа Фюре, намагаючись виявити глибинні причини засліплення західних інтелектуальних еліт щодо сталінських репресій, зауважував, що його почасти породжувала «нездатність оцінити і виміряти дотепер незнане явище». Він писав:

Сталінський режим Советського Союзу від початку свого існування, тобто від початку тридцятих років, не мав в історії прецеденту. Не нагадував нічого такого, що було перед тим. Жодна держава світу не ставила собі мети вбивати, депортувати і поневолювати своїх селян. Жодна партія в історії настільки не підмінювала держави і не контролювала такою мірою суспільне життя країни й особисті долі своїх громадян. Жодна новітня демократична ідеологія не відігравала такої ролі в утвердженні настільки досконалої тиранії, коли ті, що перед нею цпеніли, мусили славити її принципи. Ніколи жоден диктатор не мав аж такої влади у створенні такої фундаментальної брехні, з таким великим впливом на свідомість. Жодної з тих рис більшовизму не вдасться охопити звичною мовою понять; не вдасться їх також зрозуміти крізь призму досвіду минулого.

(«Минуле однієї ілюзії»)

Критерії вірогідності, які люди Заходу розуміли як універсальні, виявлялися ледве придатними, коли їх намагалися застосувати до советського світу. Особливо податливими до того типу помилок в оцінці дійсності були інтелектуали, тобто люди, найбільше прив'язані в житті до критерію раціональності. Саме вони демонстрували найбільшу схильність повірити в ілюзії та брехню щодо советського світу, якщо тільки їм цей світ презентували в раціональній обгортці. Річард Пайпс писав на цю тему:

³ Юлій Марголін, *Путешествие в страну зэ-ка*, Нью-Йорк, 1952, с. 413.

У підсумку, чим більше хтось був інтелегентний і освічений, тим важче було йому зрозуміти правдиву природу режиму, який не послуговувався раціональними засадами, а відрухово вдавався до насильства, щоб розв'язати суперечності, які в нормальному суспільстві розв'язують шляхом компромісів або через звернення до волі виборців. Правильне розуміння того режиму легше давалося бідним і неосвіченим людям, навченим життєвим досвідом, що насильство і брак тверезого глузду є невіддільною частиною людської реальності.

(«Росія під більшовицьким режимом»)

Словом, раціональне світло Просвітництва, кинуте на советську імперію, насправді часто більше затемнювало, ніж прояснювало.

Невірогідний характер і неправдоподібний масштаб советських злочинів, звісно, були не єдиною причиною того, що на Заході так часто не йняли віри свідченням «утікачів з утопії», надаючи перевагу советській пропаганді. Не останню роль у цьому відіграла сама природа тієї пропаганди. Советську брехню часто вибирали ще й тому, що була вона настільки фундаментальною та гігантською, що годі було уявити, що це лише брехня. У багатьох західних головах просто не вкладалося, що можна брехати так нахабно, з такою нестямною, розмахом і невтомністю. Барбара Скарпа, в 1944 році вивезена до ГУЛАГу з-під Вільнюса, у таборових спогадах переповідає, що їй сказав на цю тему польський товариш у нещасті: «Знаєш, малу брехню завше викривають, велика ж має в собі дивну силу переконання. У неї легко віриш, адже важко уявити, щоб офіційна влада була здатна на таку далекосяжну містифікацію».

У західному світі понять й емоцій найчастіше мовчки закладено існування певного психологічного інстинкту, який наказує людям впадати в переполюх, коли їхня брехня виходить нагору. Совети вмліли точно оцінити і вміло використати ці західні особливості. Сильвія Маргуліс писала про містифікації ІПУ та НКВД для західних гостей СССР: «Советський режим розумів, що чим абсурдніше представити фасад, тим більше дадуть себе ошукати відвідувачі, бо ж напевно їм важко буде повірити, що країна на такому рівні розвитку, як Советський Союз, докладає таких зусиль, щоб обдурити іноземців. Хто ж повірить, що його впроваджують у поле агенти ІПУ і політичні активісти, які вдають звичайних робітників?» («Pilgrimage to Russia: The Soviet Union and the Treatment of Foreigners 1924–1937», 1968).

Дотепер ми звертали увагу на те, в який спосіб реакція (чи відсутність реакції) Заходу на советські злочини шліфувалася за допомогою менш чи більш об'єктивних чинників: перешкоди на шляху доступу до правди про Совети, цілком невірогідний характер тієї правди, а також нахабство, з яким творці советської пропаганди ошукували Захід. А все ж треба визнати: найважливіші корені довготривалої схильності Заходу ігнорувати правду про темні сторони московського комунізму таїлися в самому Заході, а точніше – в умах і серцях

численних західних спостерігачів і коментаторів.

Адже більшовицьку революцію і починання советського режиму від самого початку не трактували на Заході так, як треба трактувати факти. Відносно незначною мірою вони підлягали звичним критеріям правди і фальшу, а також добра і зла. Вони становили реальність дещо іншого типу. Ймовірна перемога чи поразка советської утопії повинні були дати відповідь на питання, що постійно мучило Захід від часів Просвітництва: чи можна радикально змінити світ на краще революційними засобами? Однаковою мірою західна лівиця і правиця інвестували в інтерпретації советського експерименту свій ідеологічний капітал. Обидві прагнули побачити в більшовицькій Росії підтвердження власних постулатів. Одна і друга сторона зосереджувалася, отже, на тих повідомленнях із Росії, які були здатні ті засади підтвердити, водночас закривала очі на звістки протилежного характеру. Відтак правда про Советську Росію заповітрялася до такої міри, що висловлення на болючі теми часто інтерпретували більше як ідейну декларацію, ніж відображення реальної конкретної ситуації.

У свідомості західної лівиці головним моральним подразником було марення про побудову кращого світу, визволеного від визиску, несправедливості й воєн. Від початку двадцятого століття ліві очікували завершення справи французької революції, котрій не вдалося з першого разу створити досконале суспільство, оперте на свободі, рівності, братерстві. Було зрозуміло, що в реалізації такої благородної і далекосяжної мети жертв, на жаль, не уникнути. Принципова моральна проблема лівиці зводилася до питання: де накреслено межі революційного насильства, за якими мета вже перестав виправдовувати засоби? Чим більше на Заході довідувалися про злочини советського комунізму, тим надокучливішим ставало це питання. З другого боку, чим менше було відомо і чим менше говорили про советські табори, тюрми і терор, тим легше можна було розминутися з дошкульною проблемою: наскільки мета виправдовує засоби? Так, отже, щоразу більше захоплювала версія фактів, яку наполегливо підсувала більшовицька пропаганда. Відповідно до неї Советська Росія була оазою свободи, справедливості й гуманізму серед глобальної пустелі визискування і кривд. Вибір тієї версії й ігнорування свідчень очевидців уможлилювали порятунок віри в революційні ідеали від сумнівів.

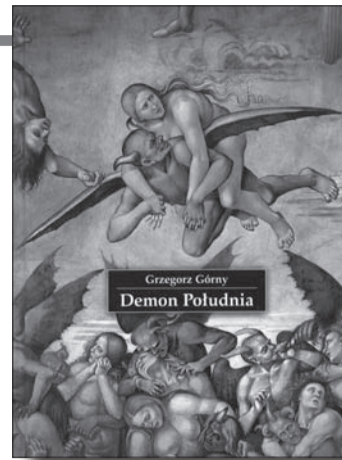
А втім, таке з'ясування з'ясовує не все. У колах західних мрійників про кращий світ існувала ще інша, складніша і на перший погляд внутрішньо суперечлива позиція. Вона відзначалася такою собі підвішеністю між знанням і незнанням, правдою і неправдою. Ті, хто її практикував, власне, знали чи принаймні здогадувалися, що свідчення очевидців советських злочинів є правдивими. Однак це була правда, якої вони не хотіли. Чи можна погоджуватися з правдою? – запитував колись Достоевський. Чи можна не згоджуватися з тим, що два по два дорівнює чотири? Звісно, можна.

Намагаючися глибше осмислити західні реакції на темний бік комунізму, неминуче виходимо поза світ раціональних понять і мотивацій. Адже в цьому разі маємо справу з конфліктом між людською потребою знання і не менш людською потребою віри. Цей конфлікт у глибині серця часто розв'язувався на користь віри й усупереч знанню. Річ зрозуміла, що тут нема нічого нового з погляду історії. «Факти не проникають у світ, де живуть наші вірування; вони їх не породжували і їх не нищать, – зауважив Марсель Пруст. – Факти можуть викривати вірування, не послаблюючи їх». Кінгслі Аміс – англійський інтелектуал, який упродовж п'ятнадцяти років вірував у комунізм і слухняно підтримував своїм талантом сталінську пропаганду, через роки пояснював причини свого засліплення так:

Ми тут спостерігаємо конфлікт між почуттям і інтелегентністю, з навмисним самообманом, який полягає в тому, що частина нашої свідомості знає достеменно, що наша віра є фальшива чи нікчемна, а попри те емоційна потреба віри є в нас такою сильною, що те знання залишається ніби закритим, ізольованим, нездатним впливати на наші знання та вчинки.

Така позиція не була суто особистою справою. Навпаки, вона набрала динаміки середовища і безсумнівно саме завдяки цьому й утримувалася на Заході так довго і зберігалася в його культурному й інтелектуальному житті так глибоко. Наполегливе навіювання собі й іншим, що комунізм хороший (або хороший «попри все») сформувало своєрідну мову дебатів у багатьох впливових західних середовищах. Ця мова допомагала їх членам уникати конфронтації з незручними фактами. Вони могли легше створювати замкнене коло, в якому не з'являлися певні проблеми, оскільки того, хто їх ставив, з означеного кола витісняли. Він-бо намагався зламати табу. Навіть якщо й можна було живити сумніви щодо того чи іншого аспекту комунізму, краще це було чинити тихо, бо комунізм, навіть недосконалий, був кращим (силою аксіом) від своєї протилежності. Протилежність до комунізму тут-таки окреслювали туманним поняттям реакції, аж поки у тридцятих роках на ту роль визначено Гітлера. Це повинно було остаточно розв'язати всі дилеми.

Відомо, що навіть повна переконаність в облудності власних вірувань зовсім не повинна неминуче провадити до визнання своєї помилки, навіть перед самим собою. Нерідко вона веде в цілком протилежний бік: до свідомого чіпляння за неправду. Це чіпляння буває тим непоступливішим, чим очевиднішою є сама правда. Часто такої позиції тримаються через вірність ідеї. Ще частіше, однак, доречним поясненням в подібних випадках видається пиха. Ситуація стає особливо виразною, коли придивитися до позицій багатьох членів західних інтелектуальних еліт. Запорукою їхнього престижу був той принцип, що вони ж бо бачать світ краще, ніж решта суспільства, і на відміну від тієї решти здатні проникнути за видимість, досягнути суті справи. Публічне визнання помилки вимагає якогось мінімуму

Grzegorz Górny Demon południa

Warszawa: Fronda, 2007

Книжку сучасного польського журналіста Гжегожа Гурного «Демон полудня» склала добірка його есеїв, друкованих раніше в інтелектуальній пресі католицького напрямку – часописах «Fronda» (колиш Гурний його й заснував), «Ozon», «Christianitas» та «Teologia polityczna».

У майже зразковій за формою есеїстиці порушено численні питання богослів'я, філософії, мистецтвознавства (і вужче – літературознавства) та політики. Підкреслений авторів консерватизм визначає певну заданість добору тем і тенденцію у висновках, однак це не створює (крім окремих випадків, про які далі) неприємного враження.

Чи не найбільший інтерес становлять тексти, присвячені чільним західним інтелектуалам минулого століття. Одним із найцікавіших і найдискусійніших видається есей «Ліберальні іроністи, або Гайдегер-югенд» про співпрацю німецького філософа з нацистським режимом. З одного боку, досить промовистою є добірка цитат із тогочасних Гайдегерових виступів, з іншого – авторова теза про визначальний вплив Гайдегерових творів саме цього періоду на філософів-постмодерністів виглядає притягнутою за вуха, а спроба здискредитувати постмодернізм у такий спосіб – принаймні нечесною. На дискусію провокують також антидемократичні пасажи Гурного (на явні в багатьох текстах книжки, але найпомітніші в есеї «Демократія як теократія»).

Не відмовив у дотепності роздумам есеїста про літературу, наприклад, у «Короткому есеї про поезію ХХ ст.». Шанувальників сучасної російської літератури привабить порівняльна розвідка «Два алкоголізми, або Венечка і Консул на шляху до раю». Цінність історико-літературного джерела має есей-спогад про інтерв'ю-суперечку автора з Густавом Герлінгом-Грудзінським.

Тим, хто цікавиться студіями в галузі танатології, корисно прочитати багатий на фактаж і наповнений особистими враженнями автора від спілкування з румунами есей «Румунська містика смерті». Трохи менш цікавим (головно через перенасиченість моралізаторськими міркуваннями) є текст «Повітряне царство упалих духів».

Віднайти від читання книжки здатна хіба що не раз виявлена і підкреслена авторова гомофобія (особливо різка в есеях «Оповідь про демонічну ініціацію» та «Святий Алфред Кінсі»). Але, якщо спробувати не вчитуватися у ці фрагменти, книжка лишає в цілому дуже позитивне враження.

Сергій Гірик

відваги і покори. Ті члени інтелектуальних еліт Заходу, які на це спромоглися, становили славетні винятки. Пам'ятаймо, що за визнання таких помилок загрожували образливі товариські санкції, які підважували репутацію, а часом – і матеріальне становище в межах середовища. Силу їх мали змогу відчувати навіть такі знамениті постаті, як Альбер Камю. Коли автор «Чуми» насмілювався заперечити погляд Жана-Поля Сартра, який наполягав, що не треба голосно говорити про ГУЛАГ, то одразу ж став об'єктом корпоративної обструкції та парією в літературних салонах Парижа.

Віра, отже, повинна була дискредитувати знання в ім'я надії, що благородна мета остаточно колись виправдає навіть злочинні засоби. Насильство для віруючого було умовою того, що комуністичне слово перетвориться на діло і максимістсько-ленінська обіцянка про кращий світ переродиться в дійсність. Індивідуальні позиції часто коливалися між полохливою згодою на насильство, в якому вбачали необхідну ціну на шляху до кращого завтра, та ентузіастичним культом революційного свавілля. Та друга позиція, яка характеризувалася демонстративною зневагою до моральних вагань і похвалою рішучим учинкам, була притаманна більшою мірою може навіть людям слова, аніж людям дії. Відверте вихваляння насильства подавали часто як вияв антимишанського бунту. Ганна Арендт убачала в цьому важливе джерело захоплення тоталітаризмами ХХ століття:

Оскільки буржуазія вважалася охоронницею західних цінностей і обривувала різні моральні засади, пишаючись чеснотами, якими вона не тільки не володіла, але, по суті справи, ставилася до них із погордою, то відкрита підтримка жорстокості, знецінення людських вартостей і загальна аморальність були ознаками революційної позиції, бо вони принаймні нищили фундамент лицемірства, на який спиралася.

(«Джерела тоталітаризму»)

Серед апологетів Леніна і Сталіна не бракувало людей загалом налаштованих скептично щодо советської утопії. Їх захоплювало насильство, бо навіть якщо й не вірили, що воно провадить до загальнолюдського щастя в комунізмі, то їм вистачало того, що воно хоча б руйнує теперішній світ. Адже ненависть до наявного світу бувала часом серед співців советського терору почуттям не менш сильним, ніж віра в краще майбутнє. Руйнівне насильство може бути привабливим саме по собі, навіть коли не випадає сподіватися від нього жодних позитивних результатів.

Отже, конфлікт між знанням і вірою до кінця не тлумачить такої поширеної серед західних еліт готовності ігнорувати чи викривлювати правду про советські злочини. Це не раз здійснювалося всупереч знанню й одночасно всупереч вірі (чи радше невірі). Подеколи свідомо погоджувалися на участь у брехні, знаючи, що ні до якої високої мети вона не веде.

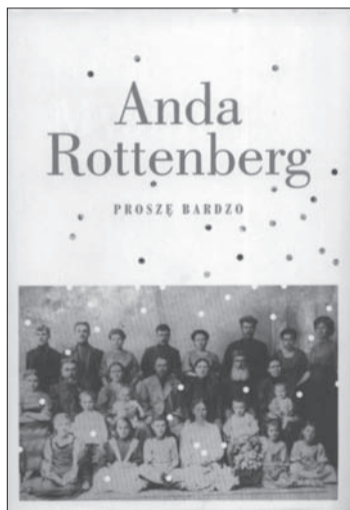
Деяким із тих, хто так чинив, правда явилася, як щось від природи відносне і підпорядковане політичній грі. Мовляв, той, хто підважує комунізм, зміцнює тим самим його супротивників: правницю, реакцію, буржуазію, фашизм, нацизм, клерикалізм – словом, усе те, що комунізм оголошував своїм ворогом. Відтак свідомо вибирали зло, віддаленіше в просторі, зло абстрактніше й екзотичніше, щоби спромогтися на більший опір злу (чи тому, що вважали злом) ближчому й загрозовішому (насправді чи примарно) для самого Заходу.

Як видно, можна звертати увагу на різноманітні ідейні джерела позицій Заходу щодо комунізму; можна множити нюанси. Але історія завжди цікавіша за ідеологію, бо не дозволяє звести людські мотивації та поведінку до простої залежності і протистояння. Придивившись ближче до того, як формувався образ ГУЛАГу в очах Заходу, одразу помітимо багато складних моментів і певних непослідовностей. Наприклад, простий на перший погляд світ ідейного протистояння між правницею та лівницею ускладнюється, коли зауважуємо, що, особливо в двадцятих роках, більшовицьке насильство і ГУЛАГ знаходили часто своїх найнепоступливіших критиків саме в середовищах західної лівниці. Натомість запеклими союзниками й апологетами Советів часто бували представники західного капіталу. Ідеологія заходила в кут, коли відкривалася перспектива влаштування в Советській Росії інтересів, пов'язаних

з отриманням прибутків (*ресунія поп olet*). Мірою того, як Сталін у тридцятих роках будував (завдяки і праці невірників ГУЛАГу, і співпраці із Заходом) потугу своєї держави, СРСР для Заходу ставав щоразу бажанішим політичним й економічним партнером. У політичній культурі Заходу мова політики завжди жила з криниці моралізаторської риторики, однак заради політичних альянсів й економічних узасмин тут дуже часто закривали очі навіть на найочевидніші злочини ймовірного партнера і союзника. Адже в часі Другої світової війни Сталін став героєм не тільки для Советського Союзу, але й для Заходу.

Навіть якщо позиції урядів і окремих середовищ щодо советського терору та ГУЛАГу не можна остаточно підпорядкувати якимсь цілком єдиним і послідовним засадам, то тим складніше це зробити у випадку конкретних, поодиноких людей. Їхні позиції та погляди формувались у конкретному соціальному й побутовому оточенні. Англійський письменник Мартин Аміс, міркуючи над тим, що ж примушувало його батька Кінгслі Аміса виправдовувати темні сторони комунізму, уклав такий список мотивацій: «відчуття провини людей з упривілейованих класів; підсвідоме відчуття незадоволення чинним станом речей; ненависть до status quo; прагнення епатувати і конфліктувати з батьками чи прихильниками традиційних вартостей; почуття безпосередньої причетності до найважливіших справ світу». Той список можна збільшувати. Додамо також, що важило й те, хто був чиїм сином, чоловіком, коханцем, приятелем, учнем чи суперником. Советські спеціалісти від public relations і шефи тасмної поліції від початку виявляли велике розуміння людської натури і тверезо оцінювали значення особистих мотивацій. Анжеліка Балабанова, яка ще за Ленінових часів виконувала функції секретаря Комінтерну, – а отже, особа, без сумніву, добре поінформована, – написала багато років по тому, що вже тоді приїжджих із Заходу гостей советські власті оцінювали і класифікували в межах чотирьох категорій: «поверховий, наївний, амбітний, а також продажний».

Тема ГУЛАГу, терору, злочинів і репресій була невралгічним пунктом великої брехні советського комунізму. Не без причини саме «Архіпелаг ГУЛАГ» Александра Солженіцина більше, ніж будь-яка інша книжка, підважив пропагандистські фундаменти советської споруди брехні, будовані для вжитку Заходу від часу, коли в Петрограді вистрелила «Аврора». І хоча ця споруда ще певний час трималася, відтоді вже ніхто не був спроможний поремонтувати її потріскані стіни. Врешті вона завалилася, і сьогодні вже ніхто не поспішає її відбудувати – принаймні, в такому самому вигляді. Але все ще стоять її руїни, часто заступаючи і порушуючи панораму двадцятого століття. Треба щось із тим зробити. Особливо тому, що в Росії вже почали вбачати в них ностальгійну красу. І вже перетворюють їх на театральні декорації. А на Заході теж не бракує любителів ефектних вистав і мальовничих руїн. □

**Anda Rottenberg
Proszę bardzo**

Warszawa:
Wydawnictwo W.A.B., 2009

Я зустрічала в статтях переклад «Proszę bardzo» як «Будь ласка», однак тут доречніше «Прошу» чи «Ласкаво прошу» як запрошення увійти, зазирнути в життя критика зі світовим ім'ям, кураторки виставок, мистецтвознавця та авторки декількох монографій про сучасне мистецтво.

Книжка Анди Ротенберг починається присвятою: «Тим, кого тут нема». Це розповідь про родину, про пошук свого коріння. Жінка, чий син-наркоман зникнув безвісти, десять років живе у напруженому очікуванні підтвердження його загибелі й запо-

внює їх роботою та впорядкування своїх мертвих: намагається побудувати фамільне дерево. Зазирає у дзеркало і відстежує в собі успадкованих рис, відгадує, до котрого з родичів тягнуться корінці-ниточки, що вказують, від кого було запозичено розріз очей, форму виличних кісток і надбрівних дуг.

Власне, про зв'язок із померлими предками та вписування себе в історичний контекст в українській літературі недавно писала Оксана Забужко. Проте авторці «Музею покинутих секретів» ішлося про формування ідентичності дитини в українській мононаціональній родині. В авторки «Proszę bardzo» усе складніше, родина мішана: її мати – росіянка, народжена у Сибіру, а батько – польський єврей. Коли дівчинку в школі запитували, яка її рідна мова, вона розгублено мовчала, не знаючи, що відповісти, бо з батьком розмовляла польською, а з матір'ю російською.

Ще «Proszę bardzo» різниться від роману Забужко чи, скажімо, від текстів польки Мануели Гретковської більшою стриманістю в інтимній сфері. Анда Ротенберг оминає тему сексуальності, – але це не робить роман менш сміливим. Зрештою, не кожна жінка наважиться писати про своїх дітей, тим паче, коли доводиться згадувати не надто приємне: синові крадіжки, його розлучення, ув'язнення, зникнення і насамкінець смерть.

Текст цей дуже простий, не переважаний літературністю, однак щирий і дуже болісний. Останньою краплею у гіркій розповіді скорботної матері стає падіння з балкона улюбленого кота Ромка, після чого на поховання чекають уже два тіла: синове, яке ще потрібно забрати, обійшовши перед тим безліч інстанцій, і котяче. Анда винуватить себе і в тому, що не поставила ґратів на балконі, щоб уберегти кота, і в тому, що неправильно виховала сина. Вихованням вона займалася сама, залишивши чоловіка, який не здатний був про когось подбати. Тоді Анда визнала той факт, що у їхній родині жінки завжди вибирали слабших чоловіків, як її батько, котрий пив, до самої старости зваблював дівчат і мріяв про те, що він зробив би, якби раптом знайшов валізку, повну золотих годинників (за його молодості годинники були валютою, певнішою за будь-які гроші). А коли він почав хворіти, Андина мати, яка пережила блокаду Ленінграда, утримувала їх обох, розмальовуючи порцелянові сервізи.

Чому книжка «Proszę bardzo» стала бестселером? Думаю, через те, що допускає різне прочитання. Вона цікава і просто як біографія публічної особи, і як історія післявоєнної Польщі, голоду у блокадному Ленінграді, ГУЛАГу та Голокосту. Тому кожен читач знаходить у цьому тексті свій шар, може сконцентруватися на цікавій йому проблематиці.

Альбіна Позднякова